

Egy vele készült interjúban Csákány Béla professzor pezsdítő ötletet vázolt föl a közelmúltban a magyar társadalom várható, illetve kívánatos fejlődési lehetőségeivel kapcsolatban. Kísérletet tesz arra, hogy az általános gáztörényt társadalmi környezetben interpretálja. Kiindulási pontja a francia forradalom hármasszava, a szabadság, egyenlőség és testvériség. Megállapítja, hogy az azóta eltelt időben sok herce-hurca volt az első két idea körül. Arra a következtetésre jut továbbá, hogy ezek egymással fordított arányban állván, ahol sok a szabadság, ott az egyenlőség ugyanilyen mértékben kisebb. Ám amíg a két viszonylatban mégiscsak történt valami, addig a testvériség eszméje Cordéliaként a piederstál alsó lépcsőjén borong. Azt vizsgálja ezek után, hogy lehet-e, s ha igen, mit kellene tenni a felemás helyzet megváltoztatása érdekében.

A gondolat és a levezetés a kitűnő matematikushoz illően világos és elegáns. S — vélhetően szándéka szerint — vitára buzdító. Vessük hát tekintetünket először a három kiindulásul választott eszmére.

Az első észrevétel az lehet, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméje alkalmasint jóval megelőzte a francia forradalmat. Hiszen már a kereszténység is voltaképpen e gondolat jegyében fogant, ha a szabadságot a szabad akarattal, az egyenlőséget az Isten előtti egyenlőséggel, a testvériséget pedig a felebaráti szeretettel és irgalmassággal helyettesítjük. Márpedig a kereszténység sem a semmiből indult, hanem a zsidó világlátásra támaszkodott. S hogy ugorjunk egy nagyot, a bolsevikok is világszabadságot, osztály nélküli, azaz egyenlő jogokkal rendelkező társadalmat, proletár nemzetköziséget, azaz világtestvériséget ígértek. Igaz, nem tüstént, hanem majd a világforradalom győzelmét követően.

Ha ezt a gondolatot elfogadjuk, nyilvánvaló, hogy alighanem olyan eszmékről van szó, amelyek valóban öröknek tekinthetők. Talán azért, mert az egyén társadalomban elfoglalt helyének optimumát fogalmazzák meg. Ameddig tehát lesz egyén és lesz társadalom, valószínűleg mindig aktuálisak lesznek.

Másrészt látni kell azt is, hogy ezen eszméket mindig valamilyen erőterben értelmezte az (európai) emberiség. Az ókorban az aktuális erőter a rabszolga-társadalom volt. Miért is elkerülhetlenné vált negyedik tételként egy új erőter bevezetése is, mint az első három eszme megvalósíthatóságának előfeltétele. Ez pedig nem volt más, mint az egyistenhit. Ugyanez történt a francia forradalomban is, ahol is az új erőter ismérve a tulajdon lett. A bolsevik forradalom éppen ellenkezőleg, a tulajdon nélküliséget jelölte meg mint a három eszme érvényesüléséhez vezető egyetlen lehetséges környezetet.

Ezért maguk az eszmék is mást és mást jelentettek az egyes korokban. A szabadság az ókorban vélhetően a rabszolgák felszabadítását, a középkort követően a jobbágyság eltörlését, a polgári jogokat, később a népek és nemzetek szabadságát, napjainkban pedig már a nemzetiségek és kisebbségek szabadságát jelenti. Ráadásaként hozzácsapva a nyomor láncainak lerázását is.

A általános gáztörvény viszont, gondolom, mindig és mindenhol igaz kell

legyen, függetlenül az aktuális erőteről és értelmezéstől. Analógiája tehát ebben az esetben inább csak metaforaként vehető számításba. S hogyan is jöhetne számba másként, hiszen a társadalom egyének, kis és nagy csoportok halmaza. Amelyek esetenként racionálisan, esetenként ésszerűtlenül viselkednek. Végére is nemcsak gondolkoznak, de éreznek is. Így azután mozgásuk leírására nem a fizika, hanem a matematikai statisztika jöhet elsősorban számításba. E mozgás tényleges irányát tudni sohasem lehet, legföljebb valószínűsíteni. Ám még ezt is csak akkor, ha a környezet változási tendenciáit is valószínűsíteni tudjuk. Hogy pedig ezt milyen pontossággal vagyunk képesek megtenni, már tudjuk a Római Klub esetéből.

Ámde térjünk vissza a szabadság-egyenlőség aránypárra. A gáztörvény analógiája szerint, ha nagyobb a szabadság, kisebb az egyenlőség. Ezért növekedne a mai magyar társadalom polarizációja. Mármost a modern társadalom elkerülhetetlenül polarizált. Az volt már a Kádár-éra alatt is, amint ezt az akkor készült szociológiai fölmérések is tanúsítják. Sőt, a pártállam többek között éppen azért kényszerült a szabadság korlátozására, hogy a homogenitásnak legalább látszatát meg tudja őrizni. Csak ezt. Hiszen arról a társadalomról sok mindent lehet mondani, kivéve azt, hogy az egyenlőség társadalmá lett volna. Nem hiába mondta Orwell, hogy mindenki egyenlő, kivéve azokat, akik egy kicsit (kicsit?) egyenlőbbek.

Nem voltak azok már a párttagok sem. A párton belül is volt egy belső, egy még belsőbb és egy legbelsőbb párt. S még ezen belül is létezett egy formálisan nem is definiálható tényleges mag. Akik pedig a párton kívül álltak, azokat származás, politikai lojalitás, világnézet szerint kategorizálták, illetve tették egyenlőtlennek. Formálisan és főként informálisan.

Mindebből arra kellene következtessünk, hogy a szabadság és egyenlőség között valamelyest bonyolultabb az összefüggés az egyszerű arányosságnál. A svéd társadalom hasonlíthatatlanul nyitottabb, szabadabb volt a szovjetnél, és legalább ennyivel tapinthatóbb volt benne az egyenlőség is. Kell tehát lennie itt valamilyen további tényezőnek. Lehet, hogy ez a demokrácia. Ami nem teljesen azonos a szabadsággal. Inkább annak legitim és szabályozott működési formája. Aminek ellentéte a diktatúra, mint a totális szabadsághiány szabályozott, nem legitim működése. Olyan, amely képes a szabadsághiányt és az egyenlőtleniséget egyidejűleg fenntartani. Minthogy azonban az előbbi állapot a modern ember természetes létállapota, az utóbbi fenntartása csak hatalmas többletenergia bevitelével lehetséges. Ami — mondjuk — hőenergia formájában akkumulálódik. Amikor azután ez eléri a kritikus hőmennyiséget, bekövetkezik a teljes rendszer láncreakciószerű szétrobbanása. Ez történik most a volt Szovjetunióban és a sugárhatás következtében — tőle távolabb is. Nálunk kisebb volt az elnyomó erő, kevesebb a felhalmozott hőenergia, miért is a rendszer összeomlásakor felszabadult pusztító energia is kisebb.

Sokan sugallják, hogy az acsarkodás, a rosszhiszeműség, a bűnbak keresése mesterségesen fölszított gyűlölködés következménye. Nem hiszem, hogy így volna. Alighanem inkább az összeomló rendszer bomlásterméke, hisz ez a diktatúra cementje volt. Akinek a lábán álltak, nyilván másként emlékezik, mint aki az ő lábán állt. S akinek a lábán tapodtak, nem hatódik meg attól, hogy a tipró lábán

is ácsorgott valaki. És így tovább. Aki pedig a sor végén állt, — mint a mesében a huszár — indulatát nem zúdíthatja másra, mint lovára. Belerúg. S ha ló nincs, a számár is jó.

De ez még mindig nem minden! Fölmerül a kérdés, hogy a modern világban valóban az egyenlőség-e a szabadság ellenpárja? Hátha a félelem az. Rettegés a jövőtől, az elszegényedéstől, az idegengyűlölettől, a többségi elnyomástól, a rasszizmustól, a vallási fanatizmustól, az éhségtől, a menekülthullámtól, az ökológiai katasztrófától, a terrorizmustól, a bűnözéstől, az AIDS-től stb. Érthető, ha nyilván nem kevesen nosztalgiával gondolnak vissza a diktatúrára, hiszen ezek a rémségek abban erőszakkal — legalábbis részben — féken voltak tarthatók.

Kérdezhetjük aztán, hogy az egyenlőség egyáltalán megvalósítható-e? Emberileg valószínűleg nem. Nem azonos képességekkel jövünk a világra, és amit ehhez hozzá szerezhetünk, azt sem mérjük azonos kanállal. Még az esélyegyenlőség megvalósítása sem egyszerű, hiszen jórészt eldől az már a családi környezetben. Alighanem az esélyegyenlőség ama megfogalmazása a legrealisztikusabb, hogy mindenki juthasson idejében hozzá bizonyos minimális tudáshoz és tapasztalathoz. A többi már a kiválasztódás, vagyis az egyenlőtlenesség legitimációjának a problémája. Meg az örök irigységé. Avagy elfogadja-e mindenki, hogy te tehetségesebb vagy, én ügyesebb, ő meg csak éppen olyan, mint a többi. Azaz egyszerű, megismételhetetlen, intelligens érző lény. EMBER. Akit minden TERMÉSZETES, alapvető emberi jog megillet. Alanyi jogon. Feltéve, hogy tiszteletben tartja minden MÁSIK ember azonos jogát. Más szóval a jogot kötelezettségekkel ellentételezi.

Mindez mintha azt sugallná, hogy az egyenlőség nem valamilyen tökéletesen megvalósítható játékszabály, hanem inkább etalon, ami referenciaként működik a társadalomban. Abban, amelyik szabad. És van elég pénze. Mert az egyenlőség közelítése is csak úgy képzelhető el, ha valahol olyan anyagi többlet képződik, amit el lehet vonni. Azért, hogy belőle a hátrányos helyzetűek számára több esélyt teremtsenek. A nem működő szocializmusban éppen az volt a csel, hogy ezt ígérte. De nem gondolta komolyan. Ehelyett a hiányt osztotta vissza. És ezt nehezebb elviselni, mert ennek révén mindenki fokozott függőségbe kerül a hatalomtól. S előállítható az az állandó félelem, amely segíti az önkényuralom fönntartását, s így a szabadság korlátozásának bevált technikája. A nincstelenség aligha szül testvériséget. Ahhoz manapság szabadság, jólét és kultúra szükségeltetik.

Ha ez a gondolatsor igaz, akkor viszont igaz az is, hogy a szabadság és egyenlőség nem egymástól független jellemzők. A szabadság az alapja annak, hogy létrejöjjön az anyagi föltétele annak, hogy lépéseket lehessen tenni az egyenlőség irányába.

Visszatérve Csákány Béla professzor metaforájára, vajon a szabadság és egyenlőség szorzata valóban a testvériség-e?

Kétséges. Először is gondoljuk meg, hogy a testvériség mit is jelent valójában. A testvér a szó eredeti értelmében vérségi kapcsolatot jelent. A közös anyától és apától való származást. Ennyit és nem többet. Mert a magyar nyelv tud jó testvérről és rossz testvérről. Végtére Káin és Ábel is testvérek voltak. Eszerint kellene legyen jó testvériség és rossz testvériség.

Fogadjuk el, hogy a testvériség a jó testvériséget jelenti. Vajon valóban eredménye-e ez a szabadságnak és az egyenlőségnek.

Nem gondolom, hogy igen. Közvetlenül semmiképpen nem az. Csákány professzor gondolatmenete szerint a szabadság és egyenlőség szorzata valójában inkább a kultúra kellene legyen. Mert testvériség a megismerés és megértés nélkül nem lehetséges.

A történelem tanulsága szerint itt azonban csak pontosítanunk kellene valamit. Nem szükségszerű, hogy a kultúra az egész társadalom jellemző vonása legyen. Viszont meghatározónak kell lennie. Így volt ez az ókori demokráciákban, és így volt a középkorban is, ahol a jogok valójában inkább előjogok voltak. Ma azonban sok itt nem részletezhető ok miatt e jogok és lehetőségek le kell fedjék a egész társadalmat. Ha ez nem így van, a társadalom egész struktúrája összecsaplik. Erre is jó példa a szovjet társadalom. Amelynek volt ugyan Nagyszínháza, Kirov-baletje, Ojsztrahja, Uljanovája, Paszternákja, Szaharovja, mert mindezek egymástól elszigetelten is létezhetek. Hosszú ideig nem volt azonban kibernetikája és informatikája, mert ez az információkhoz való szabad hozzájutást feltételezte, illetve eredményezte volna. Minthogy azonban a tudás hatalom, és a hatalom monopoljogát a párt tartotta fenn magának, nem alakulhatott ki az integrált és interaktív kultúra sokszínűsége. S még a politikai elit sem volt ennek hordozója.

Hogyan juthatunk el tehát a (jó) testvériséghez. Csákány professzor szerint a megbékélés és a bizalom révén. Bízni kell a kormányban, javasolja. Az emberek '45-46-ban bíztak. És a lerombolt ország talpra állt.

Mármost itt megint legalább három olyan sugallat lapul, ami vitára ösztönöz.

Először is azt gondolhatjuk, hogy demokráciában a kormány iránti bizalom eleve adott. A nép megválasztja a parlamentet (már aki elmegy szavazni), a parlament pedig megválasztja a kormányt. Hogy azután ez a kormány fenn tudja-e tartani a bizalmat, azon múlik, hogy a választó és nem választó azt kapja-e tőle, amit várt.

Másrészt a demokráciában az a természetes, hogy nem mindenki bízik a kormányban. Ezek azokban a politikai erőkből bizakodnak, amelyek végül ellenzékbe kerültek. Az ellenzéknek meg demokratikus kötelessége a kormány korrekt bírálata, azaz a bizalmatlanság. A kormány dolga meg az, hogy meggyőzze őket bizalomhiányuk indokolatlanságáról.

Végül '45-46-ra hivatkozni sem túl szerencsés. Először is ebben a viszonylag rövid időszakban több kormányunk is volt. Melyikben bíztak? Vagy a mindenkori kormányban bíztak? Nem hihető. Az emberek inkább magukban bíztak. Ha valakinek nincsen ablaka, nem kell a kormánynak bizonygatnia, hogy be kell üvegezze. Ha valakinek földje van, és abból kell megéljen, nem kell ösztökélni, hogy művelje meg. Rájön magától is, hogy ezt kell tegye, ha nem akar éhen halni.

Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy az ország gazdasága és kultúrája mikor virágzott föl utoljára európai dimenziókkal is mérhető módon, akkor be kell látni, hogy ez a múlt század második felében történt. Akkor, amikor a kormány iránti bizalom korántsem volt általánosnak mondható. Volt viszont szabadság, mégha az elite korlátozottan is.

Nyilván a Horthy-korszakban is sokan voltak, akik — okkal — nem bíztak a kormányban. A szabadság és annak működési formája a demokrácia is korlátozottan működött. De azért Klebelsberg mégiscsak sínre tett egy impozáns iskolaépítési programot, az ország mégiscsak valamelyest kiheverte a trianoni traumát, a magyar ipar legalább egy része mégiscsak világszínvonalon termelt, és így volt versenyképes.

Az, hogy van-e harmadik út, alig hiszem, hogy ma aktuális kérdés volna nálunk. Jelenlegi állapotunkban az egyetlen lehetőség az, hogy elfogadjuk a kapitalizmus játékszabályait. Nem azért, mert a kapitalizmus az ideális társadalmi-gazdasági rendszer. Hanem egyszerűen azért, mert működik. Recsegve, nyikorogva, időnként vastag füstöt okádvá, de azért megy. Marx Károlynak nyilván sok igazsága volt, amikor rámutatott a korabeli tőkés rend kiáltó ellentmondásaira. Csak-hogy, amit helyette ajánlott és főként az, amit ebből Lenin és Sztálin kihámozott, példátlan katasztrófa. Nincs más választásunk, mint elfogadni a kapitalizmust, és — ha majd lesz már egy kis félreterelő pénzünk — hozzá kell lássunk a túlhajtások nem szűnő nyesegetéséhez. Mert ahhoz is legalább valamirevaló metszőollóra van szükség. Ami egyrészt a pénz, másrészt a kultúra.

Előáll-e végül a (jó) testvériség, ha megvan a szabadság és megvan a kultúra is? Tartok tőle, hogy még akkor sem. De a szolidaritás küszöbéig már el lehet jutni. Ami nem más, mint a saját érdek globális összefüggéseinek fölismerése. Belátni, hogy nem nagyon jó, ha az emberek valahol éheznek, mert kínjukban föl találnak kerekedni, és egy szép napon megjelennek a saját udvaromban. Vagy netán összespórolnak két-három atombombára valót, és egyet bedobnak az én hálószobám ablakán. És az sem nagyon jó, ha a szomszéd háza ég, mert a tűz átterjedhet az enyémmre is. Még akkor is, ha az enyém a West Enden van, az övé meg Szarajevóban.

No, eddig majdnem eljutottunk. Mi még nem, mert nekünk még arra sem telik, hogy a magunk számára vegyünk spriccnit. A rávalót elvitte a cica. És nem a CIA. Nem is a Kárpótlás, hanem a Kár. Ami nyilván sokszorosa annak, amit a második világháború okozott. Emberben, anyagban. És erkölcsben!

Egyre többen jósolják, hogy a jövő évezred már nem a konkurrencia időszak lesz, hanem a kooperációé. Meglehet, hogy ez nem hiú ábránd. S jó volna, ha ez így lenne. Ám, ha utánagondolunk, effajta paradigmaváltás mindig csak valamiféle kegyetlen kényszer hatására következik be. Ilyesmi lehet a globális környezeti katasztrófa, avagy a városi civilizáció összeomlásának közvetlen veszélye. Ha ugyanis az ember nyakán a kés, a leghülyebbnek is eszébe jut valami. S talán az emberiség sem tesz másként. Reméljük. De már ennek felismeréséhez is szükség van a tudásra, a kultúrára. Az elkerüléséhez pedig még inkább. Még az is megtörténhet, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség új értelmezését a FÉLELEM erőterében kell majd megkeresni.

Vajon a kooperatív világtársadalom eljut-e a testvériség eszméjének a megvalósításáig? Lehet, hogy még az sem. Személy szerint azonban nagyon boldog lennék, ha legalább addig eljutna, amit a magyar nyelv alighanem egyedülálló módon bajtársiasságnak nevez. Ami nem más, mint az azonos bajba kerültek közösségvállalása és szolidaritása. A szabadság valamelyes korlátozása árán akár.

Laboratóriumi méretekben ez a folyamat máris megkezdődött, amikor kénytelen-kelletlen kitiltják az autókat a belvárosból, vagy egyes állatfajokat védetté nyilvánítanak. S egyszer talán védetté nyilvánítják az embert is. Mindenhol és általában.

Ha a dolgok nem erre fordulnak, bizony mondom, gáz lesz. És talán hamarabb is, mint sokan ma gondolnák.

Csákány Béla: Önvédelem

Nagy tisztesség számomra, hogy valaki, aki egy személyben felelősen gondolkodó értelmiségi és tekintélyes polgár, emlékezetből idézi gondolataimat: "Bízni kell a kormányban... Az emberek negyvenöt-negyvenhatban bíztak. És a lerombolt ország talpra állt." Ilyesmit mondtam volna a közelmúltban egy interjúban...

Tulajdonképpen nem szép tőlem, hogy amikor Borvendég Béla barátom empátiával és szimpátiával elemzi egy napilapban megjelent hevenyészett gondolataimat, ráadásul számomra is úgyszólván mindenben elfogadható és tanulságos módon, azon akadok fenn, hogy két mondatomra nem jól emlékszik. Mégis, hadd írjam ide ezt a két mondatot eredeti alakjában: "Az én véleményem szerint a sikeres modernizáció előfeltétele, döntő kérdése, hogy a kormányzatnak elhiszik-e az emberek: ha együttműködnek vele, akkor egy idő után minden jobbá válik. Ezért volt sikeres időszak Magyarországon a háború utáni újjáépítés, a hároméves terv: a nélkülözések után minden ember érezni kezdte, hogy javul a helyzete." Nem azért érzem szükségesnek ezt a pontosítást, mert hazánkban — elenyészően rövid, mondjuk például választástól taxisblokádig terjedő történelmi időszakoktól eltekintve — könnyen megvetés tárgyává válhat az olyan polgár, aki a kormány iránt rokonszenvet tanúsít. Ellenkezőleg: e helyen töredelmesen bevallom, számomra kifejezetten imponáló a jelenlegi kormány elszántsága, amellyel kezelni próbálja a legalább húsz év alatt felgyülemlött, és minden előző kormány által gondosan megkerült gazdasági csődtömeget. Mégsem jutna eszembe, hogy azt mondjam: bízni kell a kormányban. Ellenkezőleg: a kormány politikusokból áll, s Thuküdidész óta tudjuk, hogy a személyesen becsületes, nemes szándékú politikus is (pedig nemcsak ilyen van!) hazudni kényszerül, esetenként jó ügy érdekében is. A politikus tisztességéhez nem az állandó és teljes igazmondás tartozik, hanem az *eredményes* jószándék. Ezért nem a társadalomtól várható el, hogy bízjon a kormányban; ellenkezőleg, a *kormányzattól*, hogy a sikeres modernizációra tegye fel politikai egzisztenciáját, s ezért úgy beszéljen, olyan lépéseket tegyen, hogy elhitesse, jók a céljai, s az együttműködés vele javít a helyzeten. És az "elhihetőség" nagyon ingatag; 1947-48-ban, a hároméves terv első felében *érzékeltővé* is vált a javulás, ezért hozhatott átmeneti sikereket az a modernizációs (vagy inkább rekonstrukciós) periódus.

Ez volt a mondanivalóm; ezért aztán teljes mértékben egyetértek Borvendég Bélával, amikor helyteleníti, majd helyrerakja azokat a gondolatokat, amelyek nem az én gondolataim. Még abban is egyetértek, hogy ha szabadság van (és

hozzátennem: ha tőke is van, munka is van, meg működő jogszolgáltatás is van), akkor már nem is igazán fontos, hogy a kormány (meg az egész kormányzat) mit tud elhíttetni választóival, és mit nem.

Valószínűleg eszembe sem jutott volna, hogy mindezeket közhírré tegyem, ha nem történt volna már velem az idén hasonló eset, ráadásul ennél súlyosabb: Farkasházy Tivadar, a közismert humorista, társadalmi furcsaságok éles szemű kipellengérezője, az általa szerkesztett Hócipő című képeslap ez évi első számának hasábjain abban marasztalt el, hogy az újságírókat a kormány bírálattól való tartózkodásra buzdítom. Itt nem a nekem tulajdonított nyilatkozat megfogalmazásában volt a tévedés, hanem föltehetően a névben (pedig nem tudok más hasonló nevű egyetemi oktatóról), mert az aztán végképp eszembe sem jutna, hogy napilapok szerkesztőit próbáljam eltávolítani létezésük értelmétől. A kormány tagjai ugyanis — ahogyan én látom — napi teendőikkel oly annyira megáldott emberek, hogy tevékenységük közben aligha jut eszükbe a történelem ítélőszéke, annál inkább az, hogy mit szól majd egy-egy lépésükhöz a sajtó. Értelmetlen lenne a sajtót arra szólítani fel, hogy ne éljen e hatalmával, illetve a társadalommal szembeni eme kötelességével. A derék Farkasházy talán nem is gondolt arra, hogy tévedésével tanári tisztességemet kérdőjelezte meg, hiszen a tanár tisztességéhez az tartozik, hogy ne mondjon értelmetlenséget. Tévedni tévedhet, csak legyen bátorsága bevallani. Ezért jobb a kódmásolókat kasztjába tartozni, mint a vezérlőkébe — hogy a Neumann Jánostól eredeztethető terminológiát használjam. Melyik politikus merne úgy felkiáltani a parlamentben, mint hajdani legendás hírű professzorom száz tanárjelölt előtt, amikor észrevette, hogy egy kisebb-egyenlő jelet fordítva írt fel: "Kedves Kollégák! Hazudtam Önöknek!"